

РЕЦЕНЗИЯ

на дисертационен труд

за получаване на образователната и научна степен „доктор“

на тема

„Богослужебни съоръжения в интериора на църквите в диоцез Тракия IV – VI в.“

рецензент: доц. д-р Ива Досева, Институт за изкуствознание, БАН

автор: Васил Тенекеджиев, задочен докторант към Катедра „Археология“, Исторически факултет, Софийски университет „Св. Климент Охридски“, по професионално направление „2.2 История и археология – Археология – Антична археология – Късна античност“

1. Информация за процедурата и документацията. Васил Георгиев Тенекеджиев е зачислен като задочен докторант на 1.II.2008 г. (заповед № РД 20-266 от 7.2.2008 г. на Ректора на СУ „Св.Климент Охридски“). Приета е темата „Богослужебни съоръжения в интериора на църквите в диоцез Тракия, IV – VI в.“. Научен ръководител е доц. д-р Маргарита Ваклинова. От 1.2.2012 г. Васил Тенекеджиев е отчислен с право на защита (заповед РД 20-448 от 28.02.2012 г.). Дисертационният труд е обсъден на разширено заседание на Катедрения съвет, проведено на 1.VI.2015 г. в ИФ на СУ „Св. Климент Охридски“. В резултат е даден ход на защита, като е утвърдено научно жури. На първото си заседание на 6.VI.2015 г., журито избира председател, рецензенти и автори на становища (заповед № РД 38-409/ 24.06.2015 г.). Всички материали са предадени в срок. Не са ми известни данни за нарушаване на процедурата, свързана с подготовката на дисертацията и представянето ѝ за защита съгласно ЗРАСРБ.

2. Данни за докторанта. Васил Тенекеджиев е роден на 11.I.1981 г. През 1999 г. завършва Хуманитарна гимназия „Константин Преславски“ във Варна с профил английски език. Студент е в СУ „Св. Климент Охридски“, Исторически факултет, Катедра „Археология“. През 2004 г. придобива бакалавърска степен, а през 2006 г. защитава магистърска теза на тема: "Маси, свързани с християнското богослужение: Форми, устройство и разположение в църквите по българските земи (IV – VI в.)" с научен ръководител доц.д-р Маргарита Ваклинова.

Васил Тенекеджиев има богат теренен опит; работил е на обекти от първостепенно значение за културното наследство от праисторическата, античната, късноантичната и средновековната епохи. Освен на студентски практики, той е бил член на археологическите екипи, както и заместник-ръководител или съ-ръководител. От 2006 г. е уредник в отдел „Археология“ на РИМ – Варна. Паралелно, Васил Тенекеджиев се занимава с разностранни дейности, също свързани с популяризирането на културното наследство.

Несъмнено практическият опит на В.Тенекеджиев е отлична основа за дисертационния му труд. Авторът има принос за археологическото проучване на някои от много важните паметници, които равностойно са включени в настоящия труд. Музейната работа му предоставя възможността, но и щастливото задължение да се заеме именно с тематиката, която е избрал.

3. Тема на дисертационния труд. Намирам, че темата е все още актуална и перспективна. Приветствам обстоятелството, че се разработва от археолог; особено от специалист, работил на обекти, отличаващи се със своите литургични съоръжения като църквата на Джанавар тепе, на нос Св.Атанас при Бяла, Боровец. Факт е, че темата е сходна на темата на моята дисертация, защитена през 2004 г., но от една страна, аз се бях ангажирала да не публикувам голям дял от материала, до който бях получила достъп, а от друга – през годините добитите по археологичен път паметници са се увеличили достатъчно много. Също така, гледната точка на В.Тенекеджиев е различна; считам, че именно това е начинът да се постигне напредък в една действително сложна област на познание. Повечето от публикациите ми върху темата са цитирани в настоящия труд.

4. Структура, съдържание и оформяне на дисертационния труд. Трудът се състои от три основни дяла: I. Текстът (235 с.) е с изказани благодарности, съдържание, увод и шест глави, списък на използваната литература и на съкращенията. Общо са цитирани прилб. 838 заглавия, от които 391 са на кирилица, 413 – на латиница и 34 – на гръцки език); II. Каталогът (260 с.) включва план на каталога и текстова част, т.е. самия каталог, обхващащ (845 каталожни единици; 273 с.); III. Научно-спомогателният дял (260 с.) се състои от образи (193 табла), карти (6), обширни информативни приложения (2 бр.). Общият обем на труда е 765 страници.

Предложените структура, съдържание и обем на дисертационния труд съответстват на традиционните изисквания за дисертациите за придобиване на научно-образователна степен „доктор“.

В увода изчерпателно са коментирани предмета, хронологичния и териториалния обхват. Предметът са *„частите от литургичното обзавеждане на раннохристиянските църкви“* – олтарна преграда, олтарна маса, други богослужебни маси, съоръжения за съхранение на св.мощи или други реликви, киворий, катедра, синтрон, амвон. Логично е обоснован както изборът на видовете обекти, така и тяхното работно изолиране от иначе цялостната система на църковния интериор. Териториалният обхват е съобразен с административната организация на Източната империя. На практика, включена е по-голямата част от съвр. България, заедно с района на Одесос, където е съсредоточена теренната работа на В.Тенекеджиев, както и дялове от Румъния. Пролитава, че авторът добре познава и паметниците в Румъния. Що се отнася до включването на Еленската църква при Пирдоп, без да се спирам върху дискусията за границата между двата диоцеза Тракия и Дакия, ще отбележа, че самата църква и организацията на

интериора ѝ дават реални основания тя да се причисли именно към Тракия. Хронологичните граници IV-VI в. отговарят на историческата епоха и на развитието на разглеждания обект.

В глава I *„Извори и историография“* се коментира всичко необходимо, в достатъчно изчерпателна степен.

В глава II *„Произход, предназначение и символика“*, в съответствие със заглавието, са изяснени основните проблеми на отделните съоръжения, поставени като тема в увода. Считам за успешен подходът, при който се визират двата *„разнопосочни процеса: в първия, съдържанието изисква намиране на подходяща форма; във втория вече съществуващата форма се изпълва с ново съдържание.“* (с. 47).

Глава III *„Форми и конструкции“* е основният дял. На базата на много богат, изчерпателен набор от отделни артефакти, е направен опит да се „сглоби“ цялостен образ на всеки един от видовете съоръжения. Независимо от огромното количество материал, който В.Тенекеджиев е събрал, идентифицирал и документирал, не винаги е възможно да се извлече нужната информация. Авторът е постигнал максималното в това отношение. Изказани са редица предположения, но всички те са подкрепени от солидни аргументи; намерен е балансът между конкретиката, погледа отвъд нея и необходимостта от т.нар. „хипотетична реконструкция“. Последната, от своя страна, е особено опасна за паметниците, ако се извършваше реално, както това масово се случва в България през последните години.

Най-приносен е анализът на богослужебните маси – според формата и конструкцията. Успешният подход на автора е отразен в опита масите да се разграничат според функцията си, т.е., олтарните маси от тези, които имат друго, паралитургично предназначение в църковния интериор, независимо от общите типове и декоративен репертоар.

Приносни са и наблюденията за т.нар. *„съоръжения за съхраняване на мощи и други реликви“* – различните видове крипти, реликвариите/мощехранителниците, които повече или по-малко пряко са свързани с олтарните маси. Важно и наложително е формулирането на факторите, определящи вида и устройството на разглеждания вид съоръжения в зависимост от това, дали св.мощи са цялото тяло на даден мъченик или е отделена само негова частица. Дали са предназначени за директно поклонение или се намират в т.нар. запечатано култово място (с. 104 и сл.).

Глава IV *„Украса“* също е разгърната по традиционен начин. Интересно и плодотворно е предположението, че би могло да е *„имало ограничен във времето бум на търговията с мраморни детайли, произведени не просто по стандарт, а от едно и също ателие.“* (с. 123) Това предположение, от своя страна, е насочено към изяснението на хронологията на отделните артефакти. Традиционно те се поместват в по-общите граници V-VI в., ако, изобщо произходът е ясен, като основен репер е датата на съответния архитектурен паметник; този репер не винаги

е сигурен още и като се има предвид, че разглежданите конструкции биха могли в даден момент да бъдат обновени. Дялът, посветен на украсата на олтарните маси отново изпква като приносен. В него авторът е успял да проследи взаимовръзките между форма, украса и функция, което е би трябвало да е основна цел при подобно изследване.

В глава V „Материал, производство и разпространение“ се поставят стари, но актуални въпроси, които все още не са намерили своя окончателен отговор. Напълно правилно авторът изтъква, че е необходим следващият етап на проучване – петрографски и изотопен анализ – който, разбира се, е невъзможен в рамките на настоящата дисертация.

Радвам се, че В.Тенекеджиев подкрепя предположението ми за възможната активна употреба на дървения материал, особено що се отнася до архитравите на олтарните прегради. Предположението, логично, се пренася и към други конструкции – кивории, богослужебни маси, амвони. Основанията на автора са както оскъдните археологически данни за някои от детайлите, така и достъпността и икономичността на материала. Аз бях достигнала до същото заключение, от една страна, поради конструктивните особености на олтарните прегради, увенчани с архитрав, а от друга -- въз основа на анализа на декоративните схеми и техния произход. Не мисля, че основната причина за употребата на дърво е задължително икономическа – дървото е традиционно използван материал, със своя специфика, естетическа стойност и семантика; сходно е положението с дърворезбената техника; възможни са също и твърде луксозни, майсторски произведения.

Глава VI има заключителен характер. Направен е обзор и обобщение на постигнатите резултати съобразно различните проблеми, излагани в отделните глави относно всяка група литургични съоръжения. На тази основа е направен и опит отделните съоръжения да се съпоставят едно към друго в контекста на църковния интериор, до колкото позволяват запазените данни. Поставят се и нови въпроси, чрез които се очертават насоките за бъдещи изследвания.

Накрая, коректно се коментира и степента на изпълнение на поставените цели.

Дял II и III следва да са „спомогателни“, но в настоящия труд те са високо постижение от гледна точка на информативността и научното ниво. Каталогът, направената статистика, илюстративният материал са резултат на сериозни прочувания и идентификации, датиране и предатиране. Избрана е структура, която прави огромното количество материал прегледен и ползваем. Прави добро впечатление, че, общо, не са допуснати излишни повторения с изложението в дял I.

5. Актуалност и значение на дисертационния труд. Докторантът е отчет спецификата и характера на решаваните от него проблеми. Анализът на материала, резултатите, направени от позицията на археолог, предполагат, че ще окажат съществено въздействие върху бъдещите

проучвания на археологически обекти. Това е един от големите приноси. По тези и други причини, препоръчвам трудът да бъде издаден, по възможност, в своята цялост.

6. Публикации, които отразяват дисертацията. Публикациите на В.Тенекеджиев са съсредоточени върху най-слабо изследваните категория обекти -- богослужебните маси. По този начин се запълва съществена празнина в тази област. Другият акцент са публикациите на текущите археологически проучвания, на които В. Тенекеджиев е заместник-ръководител или съ-ръководител.

7. Отражение на резултатите на дисертацията в трудовете на други автори. Докторантът не е направил справка на цитиранията, но познавайки публикациите му, те би следвало да бъдат цитирани от специалистите, занимаващи се с проблемите на литургичната обстановка на ранновизантийските църкви. Известно ми е поне едно цитиране от авторитетен автор, в авторитетно издание.¹

Използвам случая отново да препоръчвам настоящата дисертация за публикуване с увереността, че ще бъде полезен, търсен и цитиран труд.

8. Критични бележки и препоръки на рецензента. Започвам критичните бележки, подчертавайки, че в този си вид трудът има необходимите качества за една дисертация. С оглед евентуалното му публикуване, ще отбележа някои от по-важните си препоръки.

-- Да се обмисли идеята, че *„През периода IV – VI в. широко се разпространява полагането на моци под олтара.“* (с.58) Не е немаловажен фактът, че още през римската епоха, поне нормативно, е осигурена неприкосновеността на гроба и на тленните останки. Смисълът на закона не се променя и през IV в., съгласно едикти Констанций II и на Теодосий Велики. Ако този аспект на проблема бе взет под внимание, някои от разсъжденията относно мартириите в гл. IV, вероятно, биха били ревизирани. Но, общо, крайните изводи в гл. VI не са в противоречие на цитираните тук правила – авторът основателно е забелязал, че църквите, в които са намерени крипти за цели тела, са по-ранни, но каква по-точно е причината?

-- Намирам, че не е допустимо при разглеждането на подобен род паметници, функциониращи в контекста на семантично натоварена среда, да се прави опит да се отдели т.нар. „естетическа функция“ от „религиозното съдържание“. Визирам началото на глава IV: *„Раннохристиянските литургични съоръжения имат разнообразна украса. Основната ѝ функция е естетическа, но тя често носи и важно религиозно съдържание.“* (с. 121) Вместо да обяснявам значението на понятието „естетическо“, ще цитирам Св.Псевдо-Дионисий Ареопагит: *„Какво да кажем за всички останали свещени знаци, с които дръзко си служи изобразяването на Бог, за да представи чрез видимото съкровеното, чрез множественото и делимото единното и неделимото, чрез оформеното и многообразното – безобразното и неоформеното? Ако човек може да види цялата скрита в тях красота, ще открие, че всички*

те са съкровени и подобаващи на Бог, изпълнени с много богословска светлина.² Ако въпросът за изначалния смисъл на украсата бе поставен в духа на християнската естетика, трудът би спечелил, биха се открили нови хоризонти.

-- Коригиране на някои термини и описания („плосък релеф“, „изрезки“ и др.).

-- Прецизиране на цитирането.

9. Автореферат и формулирани приноси. По структура, съдържание и акценти, авторефератът адекватно отразява дисертационния труд. По обем (41 с.) също отговаря на изискванията. Формулираните приноси са реални, посочените нови въпроси са актуални и перспективни.

10. Заключение. Със своята дисертация докторантът показва, че той има компетентността и уменията да се занимава успешно с научни и научно-приложни и изследвания. Както формално, така и по същество, считам, че настоящият труд отговаря на критериите и показателите за придобиване на образователната и научна степен „доктор“ съгласно ЗРАСРБ.

По съвест препоръчвам да бъде присъдена образователната и научната степен „доктор“ на Васил Георгиев Тенекеджиев.

6.IX.2015 г.

С уважение,

(доц. д-р Ива Досева)

¹ J. Valeva. *Saint Sophia Church: History of Research and new Considerations*. – *Archaeologia Bulgarica*, XIX (2015), № 2, 71, п 13. – цитиране на В. Тенекеджиев. *Раннохристиянски богослужебни маси от България. Опит за изработване на типология*. In: К. Рабаджиев (ред.). *Stephanos Archaeologicos in honorem Professoris Stephcae Angelova. Studia archaeologica Universitatis Serdicensis (Supplementum V)*. С., 2010, 437-448.

² Псевдо-Дионисий Ареопагит. *За божествените имена*, IX, 5-10, Л.Денкова, (псевд) II изд., С., 1999, 83.